
ONSEKİZ ve ONDOKUZUNCU YÜZYILLARDA OSMANLI İMPARATORLUĞUNUN AVRUPA İLE TEMASI

Yelda DEMİRAĞ*

Osmanlı İmparatorluğu'ndan başlayarak günümüze kadar Avrupa ile olan temas- başlangıçta Avrupa'nın karşısında yenilmez bir güç ya da düşman, sonraki dönemlerde Avrupa'nın teknik ve kurumlarının uygulayıcısı, daha sonra müttefik¹, son kırk yıllık dönemde de Avrupa Birliği'ne girme çabaları içerisinde- hep sürmüştür. Avrupa, kimilerine göre, "iki yüz yıllık rüyamızdır", "tek kurtuluş umudumuzdur", "asla kaçırılmaması gereken bir trendir". Bu bağlamda, 18. yüzyılın sonunda, Osmanlı devletinin ayrı bir siyasi varlık olarak devam edebilmesi için yenilenmesinden ve batıya yaklaşmasından başka çarenin olmadığına anlaşılmaması ile başlayan "modernleşme", "Batılılaşma" veya "Avrupalılaşma" çabasının günümüzde hala devam etmekte olduğu söylenebilir. Bu özünde, çağa ayak uydurma, kendini değişen dünya şartlarında var kılma çabasıdır. Günümüzde Avrupa Birliği'ne girme çabalarını ve Avrupa yolunda gidilen uzun yolculuğu anlayabilmek için Avrupa ile temasın tarihsel perspektifine bakmak gerekmektedir. 200 yıllık bir süreç bu mütevazi makalenin sınırlarını elbette ki aşmaktadır. Hiç kuşkusuz, Osmanlı- Avrupa ilişkilerini anlayabilmek için dönemin Batı devletleri ile olan siyasi, kültürel, askeri ilişkilerin bütünlüğüne bakmak gerekmektedir. Osmanlı İmparatorluğu'nun Avrupa ile temas noktalarının

* Yrd.Doç.Dr., Başkent Üniversitesi, Siyaset Bilimi ve Uluslararası İlişkiler Bölümü.

¹ Mustafa Aydın, "Determinants of Turkish Foreign Policy: Historical Framework and Traditional Inputs", *Middle Eastern Studies*, Oct 1999, 35, 4, pp.152-186.

incelenmeye çalışıldığı bu makale, Osmanlının kendisini Avrupa karşısında nasıl gördüğünü, nasıl hissettiğini ve bu hislerle ona ne şekilde uyum sağlamaya çalıştığını anlatan genel bir değerlendirmedir.

Osmanlı coğrafyası tarihi boyunca Avrupa coğrafyası ile siyasi ve ekonomik yönden beraberlik içinde olmuş, İmparatorluğun Avrupa ile teması önce savaş meydanlarında, sonra ticaret vasıtasıyla başlamış, 18. yüzyıla gelindiğinde ise Avrupa daha yoğun biçimde izlenmiştir. Ama bu tarihten çok daha önceleri, İmparatorlukta yaşayan azınlıklar içerisinde Fenerli Rum aristokrasisi Batı kültürüne hep açık olmuş, Eflak-Boğdan prensliklerinde Batı tipi eğitim sistemi erken zamanlardan itibaren yerleşmiştir.²

İmparatorluk toprakları Avrupa'nın üçte birini kapsasa da dinsel ayrılık nedeni ile bir Avrupa gücü olarak görülmemiştir. Güçlü olduğu dönemde, kıtanın diğer devletlerinden üstün oldukları için Osmanlı devletinin de zaten böyle bir istek ve talebi olmamış, hatta Avrupa ile eşit görülmek, eşit şartlarda diplomatik ilişkiler kurmak istenmemiştir.³ Bu düşünceler çerçevesinde başkente gelen elçiler kabul edilmiş fakat dışarıya daimi elçiler gönderilmemiş, Osmanlı sultanları yapmış oldukları barış anlaşmalarında Avrupalı yöneticilerle eşit olduklarını kabul etmemişlerdir. İttifak içerisinde bulunduğu Fransa Kralı I. Fransuva'ya Kanuni Sultan Süleyman'ın yazmış olduğu mektup bunun güzel bir örneğidir.⁴ İmparatorluk tarihinde dönüm noktası olan, Karlofça anlaşmasına kadar Osmanlıların Batılı devletlerle ilişkileri bu anlayış çerçevesinde sürdürülmüştür. 1699, İmparatorluğun gerileme sürecinin başladığı, aynı zamanda Osmanlıların varolan siyasi, askeri ve ekonomik durumunun iyi olmadığına farkına vardıkları ve bundan kurtulmak için uğraş içerisine girdikleri tarihte olmuştur. Bu uğraşın özü, yeni bir şey yaratmak değil, eski duruma dönmek şeklinde açıklanabilir. Koçi Bey'in IV. Murat ve Sultan İbrahim'e sunduğu risaleden de anlaşılacağı gibi, Osmanlı için geride kalmış bir Altın Çağ vardır, bu nedenle yapılması gereken yeni bir düzen getirmek değil, mevcut düzenin restorasyonu olmalıdır.⁵

18. yüzyıl, Osmanlı'nın, Avrupa'yı daha yoğun bir biçimde izlediği, Avrupalı olmak ya da Avrupa'nın içerisinde yer almanın ne anlama geldiğini anlamaya, en azından bunu araştırmaya başladığı dönem olmuştur. Yüzyılın

² İlber Ortaylı, *İmparatorluğun En Uzun Yüzyılı*, (İstanbul: İletişim Yayınları, 2000), s. 23-24.

³ Şaban Çalı, "The Origins of Modern Turkish Foreign Policy: Ottoman Psychological Background", *Foreign Policy*, V:XXVII, No:3-4, 2001, pp.56. Ayrıca bkz; J.C. Hurewitz, "Ottoman Diplomacy and the European State System", *Middle East Journal*, Vol.15, 1961, pp.29-31; T. Naff, "The Ottoman Empire and the European State System, H. Bull and A. Watson, *The Expansion of International Society*, (Oxford, 1992).

⁴ Kanuni Sultan Süleyman Fransa Kralına hitaben yazdığı mektuba başlarken, " BEN.. Sultanların sultanı, yeryüzündeki yöneticilerin tacının dağıtıcısı, yeryüzünde Tanrı'nın gölgesi, benim atalarımın kılıçları ile fethetmiş oldukları, Beyaz Denizin (Akdeniz), Karadeniz'in, Rumeli'nin, Anadolu'nun, Rum toprakları'nın, Şam'ın, Halep'in, Kahire'nin, Mekke'nin Medine'nin, Kudüs'ünsultanı ve padişahıyım, sen Fransuva, Fransa'nın kralısın....." demektedir. Roderic Davison, *Turkey*, (New Jersey: Prentice Hall, 1968), s. 47.

⁵ Koçi Bey risalesinde devletin çeşitli kurumlarındaki aksaklıklara değinirken, adalet sistemindeki yozlaşmalardan şikayet etmekte ve aksaklıkların düzeltilmesi için kanunların eskisi gibi uygulanmasını önermektedir. Bkz., Ali Kemali Aksüt, *Koçi Bey Risalesi*, (İstanbul: 1939), s. 16.

ilk yarısında Osmanlı İmparatorluğunun girdiği savaşlarda peş peşe yenilgiye uğraması ve sonrasında imzalanan anlaşmalar, İmparatorlukta dış dünyaya karşı tutum değiştirme ve içeride bazı yenilikler yapma gereğinin anlaşılmasına, Doğu Avrupa'da da güç dengesinin Habsburg İmparatorluğu lehine değişmesine neden olmuştur. Siyasi gücün yanı sıra, Akdeniz'de de ekonomik bir güç haline gelen Avusturya'ya karşılık, bu dönemde Osmanlı-Fransız ticari ve diplomatik ilişkileri gelişmiştir.⁶ Fransız mallarının yanında, kanunlarla yasaklanmış olsa da, Avusturya porselenleri, tekstil ürünleri Osmanlı pazarlarına sızmayı başarmış ve Osmanlılar Bohemya porselenlerinin baş alıcıları olmuşlardır.⁷ 18. yüzyılda Avrupa'nın Orta Doğu ticaretinde elde ettiği üstünlük, Osmanlı toplumunun sosyal yapısında da değişiklikler meydana getirmiştir. İmparatorluğun geleneksel sosyal yapısı; vergi ödemeyen, silah taşıma hakkına sahip olan askeriye, kalemiye ve saray halkından oluşan yönetici seçkinler sınıfı ile bunun tersi durumdaki reaya'dan oluşmaktaydı.⁸ Bu sosyal düzen içerisinde burjuva olarak adlandırılacak orta sınıf yoktu. 18. Yüzyılda bu geleneksel yapı değişmeye başlayacak, Batı ile ticari faaliyetlerini geliştiren ve bu faaliyetten önemli gelirler elde eden Hristiyan ve Yahudi azınlıklar yeni bir ticari burjuva sınıfı olarak belirmeye başlayacaktı.⁹ Yeni oluşan bu sınıfın en önemli özelliği Avrupa stilinde bir yaşam tarzını benimsemeleriydi. 18. yüzyıl aynı zamanda, Asya ve Avrupa'daki eyaletlerde âyanın yükselişine de sahne olmuştur.¹⁰ Farklı kökenlerden gelen âyanların bazıları yerel güç tabanı oluşturmuş valiler, bazıları zengin tüccar ya da sarraflar, diğerleri de toprak sahipleri idi.¹¹ Merkezi yönetimin asker ve vergi tahsili açısından gittikçe bel bağlar hale geldiği âyanlar, eyaletlerde güçlenmiş, merkezden bağımsız dış ilişkiler yürütmeye başlamış, Avrupa pazarları ile ticari faaliyetlerini geliştirmişlerdi. Gayrimüslim azınlıklarda olduğu gibi, Batı ile girişilen ilişkiler onların yaşam tarzını da etkilemeye başlamış, tıpkı Batı örneklerinden esinlendikleri şekilde malikaneler, deniz kenarında evler inşa ettirmişlerdi.¹² Halil İnalcık, ilk kez bu za-

⁶ Robert Mantran, *Istanbul dans la seconde moitié du XVIIe siècle*, (Paris: Adrien Maisonneuve, 1962); (Çev.) M.A. Kılıçbay ve Enver Özcan, *XVII. Yüzyılın İkinci Yarısında İstanbul: Kurumsal, İktisadi, Toplumsal Tarih Denemesi*, (Ankara: 1986), s. 172.

⁷ İlber Ortaylı, "18. Yüzyılda Akdeniz Dünyası ve Genel Çizgileriyle Türkiye", *Toplum ve Bilim*, 1977, s. 83.

⁸ Halil İnalcık, "Political Modernization in Turkey", *From Empire to Republic: Essays on Ottoman and Turkish Social History*, (İstanbul: Isis, 1995), s.125.

⁹ Fatma M. Göçek, *Ottoman Westernization and Social Change*, (New York: Oxford University Press, 1996), s. 96.

¹⁰ Yücel Özkaya, *Osmanlı İmparatorluğunda Ayânlık*, (Ankara: AÜ Yayınları, 1977); İlber Ortaylı, "The Problem of Nationalities in the Ottoman Empire Following the Second Siege of Vienna", *Das Osmanische Reich und Europa 1683 bis 1789: Konflikt, Entspannung und Austausch*, (Der.) G. Heissund ve G. Klingstein, Vienna, Verlag für Geschichte und Politik, 1983, s. 230; Kemal Karpat, "The Transformation of the Ottoman State, 1789-1908", *International Journal of Middle East Studies*, No.3, 1972, s. 259-273.

¹¹ Eric Jan Zürcher, *Modernleşen Türkiye'nin Tarihi*, Çev. Yasemin Soner Güven, (İstanbul: İletişim Yayınları, 1999), s. 34-35.

¹² İlber Ortaylı, "18. Yüzyılda Akdeniz Dünyası ve Genel Çizgileriyle Türkiye", *Toplum ve Bilim*, 1977, s. 87.

mandan itibaren Batının hayranlık uyandırmaya başladığını ve Batı kültürünün seçkinler arasında prestijli bir kültür sayıldığını belirtmektedir.¹³ En fazla hayranlık uyandıran ülke Fransa, en tercih edilen dil de Fransızca olmuştur. Bu hayranlık Padişahları da etkilemekte gecikmemiştir. III. Ahmed'in yaptırdığı yazlık Sadabad Sarayı'nın bahçesi ve mobilyaları, Fransa örneğine göre düzenlenmiştir.¹⁴

Fransız kültürünün ve yaşam biçiminin bu denli tanınmasında ve rağbet görmesinde, 1720 yılında Paris'e gönderilen Yirmisekiz Çelebi Mehmed Efendi'nin dönüşünde Padişah'a sunduğu raporunda tesiri büyüktür. Çelebi Mehmet, ziyaret ettiği sarayları, bahçeleri, bilim kurumlarını, hastahaneleri, rasathaneyi, anatomi laboratuvarlarını, limanları, hayvanat bahçelerini, XV. Louis'nin daveti ile katıldığı av partilerini, opera binasını büyük bir hayranlıkla anlatıyor,¹⁵ gözlemesinde gördüğü yeni teknik ve aletleri Osmanlı astronomlarına tanıtıyordu.¹⁶ Bir beyefendinin avamdan bir kadına bile saygı ile davranması örneğinde olduğu gibi en ufak ayrıntı bile onu şaşırtıyordu. Çelebi'nin anlatımı ilgi uyandırmıştı ancak bu dönemde Osmanlı kültürünün Batı kültürü ve medeniyetinin düşünsel anlayışı ile temasa geçtiği¹⁷, Albert Hourani'nin de belirttiği gibi, değerlerde değişiklik yaptığı¹⁸ söylenemez. Şerif Mardin'in ilk "radikal modernleşme" olarak nitelediği matbaanın Osmanlı'ya gelişi de¹⁹ Çelebi Mehmed ve oğlu Sait'in Paris'ten dönüşünde gerçekleşecektir. 1727'de, İbrahim Müteferrika ile Sait Mehmet adına ortaklaşa açılan basımevi ile ilgili hazırlıkların bu tarihten çok daha önce planlandığı, Müteferrika'nın Yahudi harf dökümcüleri, baskı ve dizgicileri ile temasta bulunduğu belirtilir.²⁰

Bir yandan Avrupa'ya karşı uyanan bu merak ve hayranlık bir yandan da İmparatorluğun artık Avrupa'daki rollerinin savunma olduğunu anlamaları neticesinde, imzalanan siyasi anlaşmalarda artık Osmanlı sultanlarının

¹³ Halil İnalcık, "Political Modernization of Turkey", *From Empire to Republic: Essays on Ottoman and Turkish Social History*, (İstanbul: Isis, 1995), s. 51-52.

¹⁴ Bernard Lewis, *Modern Türkiye'nin Doğuşu*, Çev. M. Kırıtlı, (Ankara: TTK Basımevi, 1970), s. 47.

¹⁵ Çelebi, Fransa kralının davetiyle gittiği operayı şöyle anlatır: "...vasinin sarayına muttasıl bir yere vardık. Ol mahal mahsus opare için yapılmış..Pişgahımızda sazandeler olduğu mahalde bir munakkaş kebir perde avihte etmişlerdi. Ol perde refg olunub verasından bir saray zuhur eyledi. Her meclisde bir güne hikayeyi henüz gibi gösterirler ol kadar. Hayret feza şeyler gösterdiler ki kabir-i tabir değil ve ra'd ve berk gösterdiler ki hele görülmedikçe itimad olunmayacaktır. Mehmet Efendi, *Le paradis des infidèles*, yay. Gilles Veinstein, Paris, 1981, s. 7-51; Beynun Akyavaş, *Yirmisekiz Çelebi Mehmet Efendi'nin Fransa Sefaretnamesi*, (Ankara: 1993); Yirmisekiz Mehmet Efendi, *Sefaretname-i Yirmisekiz Çelebi* (Osmanlı Türkçesi, İstanbul, 1720-21), çev. Şevket Rado, *Fransa Seyahatnamesi*, (İstanbul: Hayat Tarih Mecmuası, 1970), s. 5-6.

¹⁶ Ekmeleddin İhsanoğlu, "Introduction of Western Science to the Ottoman World: A Case Study of Modern Astronomy (1660-1860)", *Transfer of Modern Science and Technology to the Muslim World*, (Der.) Ekmeleddin İhsanoğlu, (İstanbul: IRCICA, 1992), s. 107-110.

¹⁷ Ali Uzay Peker, "Western Influences on the Ottoman Empire and Occidentalism in the Architecture of Istanbul", *Eighteenth-Century Life*, Cilt: 26, Sayı: 3, 2002, s. 139- 163.

¹⁸ Albert Hourani, *Studies in Eighteenth -Century Islamic History*, (Der.) Thomas Naff ve Roger Owen, (Carbondale: Southern Illinois University, 1977), s. 255.

¹⁹ Osmanlı İmparatorluğunda ilk matbaa Yahudiler tarafından II. Bayezid (1495) İstanbul'da açılmış, (1515) daha sonra da (1515) Selanik'te kurulmuştur.

²⁰ Selim Nüzhet Gerçek, *Türk Matbaacılığı*, (İstanbul: 1939), Cilt I, s. 55.

üstünlüğüne vurgu yapılmıyor,²¹ Hristiyanlığın karşısında bir İslam İmparatorluğunun temsilcisi olmadıklarının, bunun yerine hem ittifaklar kurabilecekleri, hem düşmanlar kazanabilecekleri bir sistemin parçası durumuna geldiklerinin farkına varlıyordu.²²

Lale Devrinde başlayan uyanış 1730 ayaklanması ile kesintiye uğramış olsa da, gelecekte yapılacak yeniliklerin çıkış noktası olması açısından önemlidir. Sonraki dönemde Avrupa ile kurulan temas, I. Mahmut döneminde Humbaracı ocağının eğitimi ile görevlendirilen bir Fransız dönmesi olan Comte de Bonneval, III. Mustafa zamanında da Mühendishane-i Bahri Hümayun'u kuran ve burada görev yapan Macar asıllı Baron de Tott ve Fransız matematikçi Jean de Lafitte-Clavé gibi kişilerin vasıtasıyla sınırlı da olsa devam etmiştir. Buradan da anlaşıyor ki, İmparatorluğun Avrupa ile modern anlayış ve tekniklerin belirli bir sistematik dahilinde kurumsallaştığı ilk alan askeriye olmuştur. Askeri üstünlüğü ile bir zamanların yenilmez Osmanlı ordusunu yenen Batının askeri tekniğini alarak gerileyişin önünün kesileceği düşünülmüştür. 1758'de Viyana'ya, 1763'de de Prusya'ya elçi olarak gönderilen Ahmet Resmi Efendi raporunda özellikle bu konu üzerinde durarak, Prusya ordusunun disiplinini anlatır.²³ Ancak, 16. yüzyılda Avrupa'da özellikle tüfek yapımında başlayan yenilikler, 17. Yüzyılda savaş tekniğinde, asker eğitiminde devrimsel değişiklikler getirmiştir. Osmanlılar savaşlarda, Avrupa'daki ateşli silah devriminin yeni tüfekleri ile karşılaşılıyor, Osmanlı piyadesi kullandığı ağır arkebuzlar karşısında taşınması kolay, hafif, ateşlenen tüfeğe takılabilen süngü ile baş edemiyordu. 16. ve 17. yüzyıllarda Avrupa'nın askeri ve sanayisindeki gelişmelerin izlenememesinin baş nedeni, Osmanlı İmparatorluğunun kendini üstün görmesi, Avrupa'ya uzak durması gibi etkenlerden ziyade, Osmanlı maliye ve devlet ekonomisinin içine düştüğü bunalımdı. Avrupa'dan gelen hammaddenin değeri yükselirken, Osmanlı parasının değeri düştüğünden savaş sanayi geri kalmıştı. Diğer bir ifadeyle, Osmanlı ordusunun gerileyişinin altında yatan temel neden ekonomik, teknolojik ve bilimsel gerileydi. Bu koşullar neden ilk reform çabalarının militer alanda başladığını anlattığı gibi, neden dar ve yüzeysel kaldıklarını da gösterir.²⁴ Ancak Osmanlı devleti şu noktayı da gözden kaçırmaktaydı: Avrupa'da bilim dahil, yenilik hareketleri, Rönesans dönemiyle 14. ve 15. yüzyıllardan itibaren başlamış, 17.yüzyıldan itibaren teorik alandaki bu bilgilerin tekniğe uygulanmaya başlanması ve on sekizinci yüzyılda da bunun devam etmesi sonucunda gerçekleşmiştir.²⁵

²¹ İsmail Hakkı Uzunçarşılı, *Osmanlı Tarihi*, (Ankara: Türk Tarih Kurumu, 1988), Cilt I, s. 250.

²² Bernard Lewis, *Muslim Discovery of Europe*, (New York: W.W.Norton, 1982).

²³ Ahmet Resmi, *Sefaretname*, (İstanbul: 1303), s. 33; Faik R. Unat, *Osmanlı Sefirleri ve Seyahatnameleri*, (Ankara: TTK Basımevi, 1987).

²⁴ Niyazi Berkes, *Türkiye'de Çağdaşlaşma*, (İstanbul:Yapı Kredi Yayınları, 2004), s. 76.

²⁵ Ekmeleddin İhsanoğlu, "Some Remarks on Ottoman Science and its Relation with European Science and Technology up to the End of the Eighteenth Century", *Journal of the Japan-Netherlands Institute. Proceedings of the International Congress on the Transfer of Science and Technology Between Europe and Asia Since Vasco de Gama (1498-1998)*. (1:5-7 Haziran 1991, Amsterdam), 3, s. 45-73.

Batı'nın sadece teknik alanda üstün olmadığına farkına varan ilk padişah III. Selim olmuştur. Ebu Bekir Ratip Efendi'yi Avusturya'ya gönderen Selim, elçinin dönüşünde sunduğu risale sonucu, sadece askeri alanda değil, Avrupa'nın bilim, fen, teknik alanda yapmış olduğu yeniliklerden de faydalanacağını, bunların dışında ekonomik alanda da bir dizi reform yapacağını duyurmuş, hatta bu konuda devletin ileri gelenlerinin fikirlerini de kendisine sunmalarını istemiştir.²⁶ Sunulan layihalardan çıkan ortak sonuç, Yeniçeri Ocaklarından ayrı olarak yeni bir Nizam-ı Cedid ordusunun kurulması ve bu ordunun eğitimi için Avrupa'dan askeri uzmanların getirtilmesinin gerekliliği olmuştur. Mühendishane'nin açılması, bu okulda Fransız eğitimcilerin ders vermesi, Arapça'nın yanında Fransızca'nın da okutulmaya başlanması, askeri eğitim için gerekli kitapların Fransızca'dan tercüme edilmesi III. Selim döneminin başarılarıdır. Bunların ötesinde bu dönemde en önemli adım diplomasi alanında atılmıştır.²⁷ Devletin eski askeri gücünün olmadığı gerçeğini kabul eden III. Selim, Avrupa başkentleri ile önceki dönemlerden daha farklı ilişkiler kurulmasının gerekliliğini anlayarak, daimi elçilik sistemini başlatmıştır.²⁸ Gönderilen elçiler, bir Avrupa dilini bilmemele-ri nedeniyle, Osmanlı hükümetinin siyasal tavrını dışarıda tanıtip açıklamakta yetersiz kalmışlarsa da,²⁹ Avrupa'yı Osmanlıya tanıtmakta önemli olmuşlardır. Ayrıca, yanlarında götürdükleri genç katipler yabancı dilleri öğrenmiş ve Avrupalıların yaşam tarzını ve siyasal sistemlerini anlamaya çalışmışlardır. III. Selim döneminde diplomasi alanında atılan önemli bir başka adım, 1789 yılında Napolyon'un Mısır'a saldırması sonucu, İmparatorluğun geleneksel dostu Fransa'ya karşı, geleneksel düşmanı Rusya ile ittifak oluşturarak, büyük devletler arasındaki denge politikasını izlemeye başlaması olmuştur. Ebu Bekir'in Avusturya dönüşünde sunduğu risale boğdurtulmasına, yapmak istediği yenilikler de III. Selim'in hayatına mal olmuştu ama başlatmış olduğu yeniliklerle artık çağdaşlaşma yolu açılmış, imparatorluğun dünyadan soyutlanmışlığına son verilmişti. Lale Devri ile başlamış olan Avrupa ile temas, III. Selim döneminde kısa süreli sonuçlarını vermeye ve Batı uygarlığının önemli olan farklı yanları sezilmeye başlamıştı.

²⁶ Cevdet Paşa, *Tarih-i Cevdet*, İstanbul, C.IV, s. 289; E. Ziya Karal, "Nizam-ı Cedid'e dair Layihalar", *Tarih Vesikaları*, I, 414-425, II, (1942-43), s. 104-111, 342-351, 424-432; Tatarcık Abdullah Molla, layihasında Batı askeri bilim ve yöntemlerini almayı, Avrupa'daki teknik çalışmaların sistematik olarak Türkçe'ye tercümesini ve yabancı danışman ve uzmanların çalıştırılmasını tavsiye etmiştir. Bu layiha için bkz.; *Tarih-i Osmani Encümeni Mecmuası*, c. VII, No.41, 1332, s. 257; Rasih Efendi de layihasında, "Frenklerin harp fenni kitaplarının tercüme edilmesini ve uzmanlar getirilerek askerin talim ettirilmesini" öneriyordu, bkz.; E. Z. Karal, "Tanzimattan evvel Garplılaşma Hareketleri, 1718-1839", *Tanzimat I*, 1940, c. I, s. 13-30; E. Ziya Karal, *Selim III'ün Hatt-ı Hümayunları*, (Ankara: TTK Basımevi, 1998).

²⁷ T. Naff, "Ottoman Diplomatic Relations with Europe in the Eighteenth Century: Patterns and Trends", (Der.) T. Naff ve R. Owen, *Studies in Eighteenth Century Islamic History*, (London:1977), s. 3-14; T. Naff, "The Ottoman Empire and the European State System", (Der.) H. Bull ve A. Watson, *The Expansion of International Society*, (Oxford: 1992), s. 144-160.

²⁸ Carter Findley, *Bureaucratic Reform in the Ottoman Empire, The Sublime Port, 1789-1922*, (Princeton, New Jersey: Princeton University Press, 1980), s. 129.

²⁹ Oral Sander, *Anka'nın Yükselişi ve Düşüşü: Osmanlı Diplomasi Tarihi Üzerine bir Deneme*, (Ankara:AÜSBF Yayınları, 1987), s. 109.

Kimilerine göre "aydın monark", kimilerine göre, "gavur padişah" olarak nitelendirilen II. Mahmut döneminde yapılan reformların askeri alandan daha geniş alanlara yayılabilmesine imkan veren en önemli gelişme, bu döneme kadar reformların önündeki önemli engellerden birini oluşturan Yeniçeri Ocaklarının kaldırılması olmuştur (1826). II. Mahmud ancak bu tarihten sonra reform dönemini başlatabilmiştir. Askerlerin eğitimi için Prusya'dan subayların getirtilmesi, Askeri Mühendis Okulu, Denizcilik Okulu, Askeri Tıp Okulu ve *Mekteb-i Ulum-u Harbiye* (Askeri Bilimler Okulu)'nin kurulması, bu okullarda Türkçe derslerin yanında Fransızca derslerinde verilmesi, Tercüme Odasında Türk tercümanların görevlendirilmesi, Avrupa'ya öğrenci gönderilmesi, geleceğin Avrupa dili bilen aydınlarının yetiştirilmesi için önemli katkıları olan kurumlar olmuşlardır. İmparatorluk dışına çıkışlarda pasaport alınması usulünün konması, Osmanlı devletinin dış devletleri tanımasının ve hükümlerlik haklarına modern çağın devletler hukuku anlayışı içinde sahip çıkmasının bir belirtisidir.³⁰

İlk Osmanlı gazetesi olan "Takvim-i Vakayi"'nin yayınlanması, Sultanın Batı usulünde döşenen Dolmabahçe Sarayına taşınması, araba ile dolaşım halkın içerisine karışması, Fransızca öğrenmesi, Avrupalı tarzda giyinmesi, sakalların kısaltılması, sarıların yerini feslerin alması, sarayda davetlerin düzenlenmesi, konserleri, baleleri ve operalarıyla Batı müziğinin Saraya girişi, Sultanın portresinin toplantı salonlarına asılması,³¹ Batılılaşma yolunda gidilen önemli adımlardır. Yine bu dönemde askerlik işleriyle ilgili kural ve karar tasarılarını hazırlayacak olan *Dar-ı Şura-ı Askeri*, adalet, hukuk işleriyle ilgilenecek olan *Meclis-i Vala-ı Ahkam-ı Adliye* ve Başvekalet'de çalışacak olan *Dar-ı Şura-ı Babiali* kurulmuş, bu meclislerde görüşülmedikçe yapılan nizamnamelerin yürürlüğe konmayacağı belirtilerek, meclislerin kanun koyma işlevleri vurgulanmıştır.³² Böylece ilk kez bir Osmanlı Padişahı yasama yetkisinin bir kısmını kurullara devretmiştir.³³ Bu bağlamda, hukuk devletine gidiş için önemli adımlar atılmıştır. II. Mahmud tüm bu yenilikleri yaparken, döneminde Şeyhülislam olan Mehmet Tahir, Abdü'l Vehab, Mustafa Asım Efendilerden oldukça destek görmüş olmasına rağmen,³⁴ bir süre sonra Şeyhülislamlığın ve Sadrazamlığın geleneksel yerlerini ve anlamlarını değiştirmekten de geri durmamıştır. Sadrazam ve şeyhülislamın yetkilerini Avrupa devletlerinde olduğu gibi türlü bakanlıklar arasında paylaştırmış, Vezir-i Azam, Başvekil adını alarak yeni kurulan nezaretlerin (Ma-

³⁰ İlber Ortaylı, *İmparatorluğun En Uzun Yüzyılı*, (İstanbul:İletişim Yayınları, 2000), s. 72.

³¹ II. Mahmud'un portresi ilk olarak Topkapı Sarayında toplanacak olan Meclis-i Vala-ı Ahkam-ı Adliye salonuna asılmış, bundan sonra da diğer meclislere (*Dar-ı Şura-ı Bab-ı Ali* ve *Dar-ı Şura-ı Askeriye*) asılması gelenek haline gelmiştir. Bkz. *Takvim-i Vekayi*, 164 (II Safer 1254/ 7 Mayıs 1838).

³² Reşat Kaynar, *Mustafa Reşid Paşa ve Tanzimat*, (Ankara:1954), s. 103.

³³ Gülnihal Bozkurt, *Batı Hukukunun Türkiye'de Benimsenmesi, Osmanlı Devleti'nden Türkiye Cumhuriyeti'ne Resepsiyon Süreci (1839-1939)*, (Ankara: TTK Basımevi, 1996), s. 46.

³⁴ Bu desteğin nedenleri arasında Sultan'dan korkmaları, Yeniçeriliğin kaldırılmasından sonra güçsüzleşmeleri sayılabilir. Uriel Heyd, "The Ottoman Ulama and Westernization in the time of Selim III. and Mahmud II", *Scripta Hierosolymitana*, Vol. IX, *Studies in Islamic History and Civilization*, (Jerusalem: 1961), s. 63-96.

liye, Ticaret, Vakıflar, Dışişleri ve İçişleri) çalışmalarını yönetmekle görevlendirilmiştir.³⁵ Padişah, bu önlemlerle bir yandan merkezi otoritenin yetkilerini artırmış, diğer yandan da şeyhülislamlığı sadece din işlerinden sorumlu bir makam haline getirerek, bu döneme kadar geçerli olan din ve devlet birlikteliğinde ilk aynının tohumunu atmıştır. II. Mahmut'un İmparatorluğun uluslaşma akımları ile bölünmesini önlemeye yönelik söylediği Osmanlı halkı arasında din ve mezhep farkı gözetmediği, tüm tebaanın eşit olduğuna dair sözleri, Tanzimat Fermanı'nda yazılı ifadesini bulacaktır.

II. Mahmud döneminin son yıllarında Avrupa'yı Osmanlı karşısında üstün kılan değerlerin sadece askerlik değil, Hariciye Nazırlığı yapmış ve birçok Avrupa başkentinde bulunmuş olan Mustafa Sami'nin Avrupa risalesi³⁶ adlı eserinde yazdığı gibi; pozitif bilimlerin ilerlemesi, din özgürlüğü ve aydınlanma gibi değerler olduğu anlaşılmaya başlanmıştır. Aynı şekilde, Hariciye Nazırı Sadık Rıfat'ın Viyana'da bulunduğu sırada Tanzimat'ın baş mimarlarından olan Mustafa Reşid Paşa'ya sunmuş olduğu fikirler sonraki on yıl içerisinde İmparatorlukta gerçekleştirilecek reformların ön hazırlıklarını oluşturmuştur.³⁷ Sadık Rıfat tüm yazılarında, hak ve adalete dayalı bir yönetim sistemi kurma arzusunu dile getirmektedir. Rıfat, Avrupa uygarlığını diğer uygarlıklardan ayıran yanın düşünce biçimi olduğunu, Napoleon Savaşlarından sonra Avrupalı güçler tarafından yeni bir sistem uygulandığını,³⁸ medeniyet olarak adlandırılan bu sistemin geleneğe bağlı, keyfi bir sistemden farklı olarak, insanın tabii haklarına dayandığını belirtmektedir.³⁹ Sadık Rıfat'ın ortaya koyduğu bu kavramlar Tanzimat döneminde ve sonrasında yapılmaya çalışılacak yeniliklerin ana hatlarını belirleyecektir.

Keyfilikten hukukiliğe, kanunsuzluktan meşrutiyete, emniyetsizlikten emniyete geçişi ifade eden Gülhane Hatt-ı Hümayunu⁴⁰, ile başlayan ve üzerinde oldukça tartışılan Tanzimat hareketinin Osmanlı toplumunu ileriye götüren bir rol oynadığı,⁴¹ yönetimi yeniden düzenlemeye çalıştığı bir ger-

³⁵ Stanford Shaw, "The Central Legislative Councils in the 19th Century Ottoman Reform Movement before 1876", *International Journal of Middle Eastern Studies*, 1967, I, s. 51-84.

³⁶ Mustafa Sami, *Avrupa Risalesi*, (İstanbul: 1840), yeni baskısı M. Fatih Andı, *Bir Osmanlı Bürokratinin Avrupa İzlenimleri: Mustafa Sami ve Avrupa Risalesi*, (İstanbul: 1996), s. 60-62.

³⁷ Şerif Mardin, *The Genesis of Young Ottoman Thought*, (Princeton: Princeton University Press, 1962); (Çev.) Mümtaz'er Türköne, Fahri Unan, İrfan Erdoğan, *Yeni Osmanlı Düşüncesinin Doğuşu*, (İstanbul: İletişim Yayınları, 1996), s. 191- 221.

³⁸ Şerif Mardin, a.g.e., 1996, s. 223.

³⁹ Sadık Rıfat'ın yazıları için bkz. *Müntahabât-ı Âsâr*, (İstanbul: 1844), Abdurrahman Şeref, "Sadık Rıfat Paşa'nın siyaset-i umumiyye-i düvel hakkındaki mütalaatından siyaset-i esasiyye ve dahiliyye", *Tarih musahabeleri*, (İstanbul: 1924), s. 125-135, 2. baskısı Mübeccel Nami Duru (yay.), *Tarih Şöyleşileri*, (İstanbul: 1980), s. 101-108, ayrıca bkz. Ahmet Hamdi Tanpınar, *19. Asır Türk Edebiyatı Tarihi*, (İstanbul: 1982).

⁴⁰ E. Kalaycıoğlu ve A. Sanbay, "Tanzimat: Modernleşme Arayışı ve Siyasal Değişme", *Türkiye'de Siyaset: Süreklilik ve Değişim*, (İstanbul: Der Yayınları, 1998), s. 28.

⁴¹ İlber Ortaylı, *İmparatorluğun En Uzun Yüzyılı*, (Ankara: İletişim Yayınları, 1999), s. 31. 1930'larda Cumhuriyetçi tarihçilik, Tanzimat dönemini Cumhuriyet döneminin yarı başarılı ön deneyimi olarak görmüştür. 1960'ların siyasal ve toplumsal sorunları içinde Tanzimat devrini değerlendiren aydınlar ise, Tanzimat reformlarının yapısını ve Tanzimatçıların dünya görüşünü, Türkiye'nin ekonomik çıkmazının ve bağımlılığının tarihi çıkmazı olarak göstermişlerdir.

çektir.⁴² Mısır bunalımı⁴³ yaşandığı sırada ilan edilmiş olmasından dolayı sadece Avrupa devletlerinin desteğini kazanmayı amaçlayan bir belge olduğu yolunda eleştirilmişse de, Batılılaşma yönünde atılan bu önemli adımın salt güvenlik endişelerini aşmak amacını güttüğünü söylemek yanlış olur. Fermana vaat edilen yenilikler, II. Mahmud döneminden beri girişilen reformların bir devamı olup, devletin içinde bulunduğu yapısal sorunları çağdaş ülkelerinkine benzer biçimde çözmeyi de amaçlamaktadır. Bu konuda ilk adım hukuk alanında atılmıştır. Millet sistemi esasına dayanan Osmanlı İmparatorluğunda hukuk önünde eşitlik sağlanamamıştı. Bu durum 19. yüzyıl Avrupa hukuku ile çelişki yaratmaktaydı. Bu nedenle Müslim ve gayrimüslim tebaa arasındaki eşitliği düzenlemek gerekiyordu. Osmanlı devlet adamları Tanzimat'la hem batılılaşmayı sağlamak hem de ülkede yaşayanları Osmanlılık ruhu etrafında birleştirerek devletin bütünlüğünü korumayı amaçlamaktaydılar.⁴⁴ 3 Kasım 1839'da Mustafa Reşit Paşa tarafından okunan Tanzimat Fermanı⁴⁵ kanun önünde eşitlik ilkesinin dışında, bütün tebaanın can, mal ve namus güvenliğinin sağlanmasını, zorunlu askerlik sistemini ve iltizamın kaldırılmasını vaat ediyordu. Fakat vaat edilen bu reformların yerine getirilmediğinden şikayetçi olan Batı devletlerinin elçileri, sadrazam, dış işleri bakanı ve şeyhülislamın katıldığı görüşmeler sonunda 1839 fermanı genişletilerek, 1856'da Islahat Fermanı yayınlanıyordu. Dış güçlerin baskısı ile Kırım savaşında müttefiklerin isteklerini karşılamak üzere hazırlanan yeni ferman, tüm Osmanlıların, dinlerine bakılmaksızın, kanun karşısındaki sosyal eşitliğini daha fazla vurguluyor, tüm dinlerin ve mezheplerin uygulanmasını garanti altına alıyordu. Bu metinde ilk defa işkence yasağı bulunmaktaydı.

Osmanlı devleti 1856 sonrasında Batı ile bütünleşme yolunda iç ve dış yapısında ciddi değişikliklere girişmiştir.⁴⁶ Hukuk alanında yapılan çalışmalar, kanun önünde bütün tebaanın eşitliği, Batıdan bazı temel kanunların alınması, şer'i mahkemeler yanında nizami mahkemelerin kurulması, vilayet kanunu ile Fransız örneği geniş yetkili mahalli idarelere vücut verilmesi (1864) ve yeni nizamnamelerle Hristiyan azınlıklara temsili meclisler çevresinde örgütlenme hakkı verilmesini içeriyordu. Eğitim alanında, Mekteb-i Mülkiye (1859), Darülmualimin (1862), Mekteb-i Tıbbiye (1866), Galatasay Lisesi (1868), Kız Öğretmen Okulu (1870), yetim ve öksüzler için Darüşşafaka

⁴² İlber Ortaylı, "Tanzimat Adamı ve Tanzimat Toplumu", *Türkiye'de Siyaset: Süreklilik ve Değişim*, (İstanbul: Der Yayınları, 1998), s. 83.

⁴³ Mısır Valisi Mehmet Ali Paşa'nın İsyanı hakkında bkz; Enver Ziya Karal, *Osmanlı Tarihi*, Cilt V, (Ankara: TTK Basımevi, 1988), s. 126-135.

⁴⁴ İlyas Doğan, "Tanzimat Sonrası Osmanlı Aydınlarında Çağdaşlaşma Sorunu ve Arayışlar", *Uluslararası Kuruluşunun 700. yıl dönümünde Bütün Yönleriyle Osmanlı Devleti Kongresi*, 7-9 Nisan, 1999, (Konya: Selçuk Üniversitesi Yayınları, 2000), s. 485-509.

⁴⁵ Tanzimat Fermanı'nın metni için bkz.; *Takvim-i Vekayi*, 187, (15 Ramazan 1255/ 22 Kasım 1839); *Düstur: I*, I. Cilt, (İstanbul: 1289), s. 4-7; *Tanzimat I*, (İstanbul: 1940), s. 48-49, E. Ziya Karal, *Osmanlı Tarihi*, (Ankara:TTK Basımevi, 1988), Cilt: V s. 256-258.

⁴⁶ Ayrıntılı bilgi için bkz., R.H. Davison, *Reform in the Ottoman Empire, 1856-1876*, (New York: 1973).

(1873) kuruluyordu.⁴⁷ Askeri alanda, Erkan-ı Harbiye Mektebi'nin (Kurmaya Okulu) açılıyor, Osmanlı ordusu üniformaları, talim usulleri, silahları ve kışla yaşamı ile Fransa ve Prusya ordularına benzetilmeye çalışılıyordu.

Tanzimat dönemi sadece hukuki, askeri ve eğitim alanında yapılan değişikliklerle sınırlı kalmamış, Avrupa ile kültürel ve düşünsel temasın da kurulduğu dönem olmuştur. Avrupa başkentlerine giden ve batı dillerini konuşan bürokratlar bu yeni yaşamdan ve kültürden en çok etkilenen kesimdi. Bürokraside görülen bu değişim padişahları ve saray yaşamını da etkileyecek, saraylarda tıpkı Fransa'daki örnekleri andırır balolar tertiplenecek, padişahlar toplumsal ve diplomatik toplantılara katılacak, kendilerini başkent halkına gösterecek, hatta barışçıl amaçlarla ilk kez bu dönemde Avrupa topraklarına ayak basacaklardır. Değişen sadece bürokratlar ve padişahlar değildir, şimdi kentler de bambaşka bir çehreye bürüneceklerdir. Batı kent planlama sisteminden alınan damalı yollar, üstü açık dört tekerlekli gezinti arabaları, postaneler, oteller, Sirkeci Garı, Galata'yı Beyoğlu'na bağlayan metro hattı (1875), atların çektiği tramvay şebekesi (1872), Batıyla ticari ilişkilerin gelişmesi ve imparatorluğun yabancı sermayeye açılması sonucu faaliyete geçen bankalar, lüks mağazalar, tiyatro salonları, Tanzimat kentinin yeni görüntüsüdür. Kentlerin bu yeni düzeninde de yine bir Avrupalı uzmandan, Alman mühendis Helmut von Moltke'den faydalanılacaktır.⁴⁸

Rus Çarı'nın Osmanlı Ortodoks Hristiyan tebaası üzerinde himaye talepleri, Batılı devletleri harekete geçirmiş, Osmanlı İmparatorluğu Kırım Savaşı sırasında Rusya'ya karşı İngiliz ve Fransız hükümetleri tarafından desteklenmiştir. 30 Mart 1856 tarihinde imzalanan Paris Barışı ile Osmanlı İmparatorluğu bir Avrupa gücü olarak tanınmış ve Avrupa halkları hukuk düzenine girmiştir. Anlaşmanın 7. Maddesinde "majestelerinin, Osmanlı İmparatorluğu'nun toprak bütünlüğüne ayrı ayrı kefil oldukları" ifade edilmektedir.⁴⁹ "Avrupalı olmanın" tanınması Osmanlı-Avrupa ilişkileri için bir dönüm noktası teşkil etmekteydi. Bunun ardından ilişkilerde dini boyuttan ziyade güvenlik ve ekonomik boyut vurgulanmıştır.⁵⁰ Fakat aynı zamanda İngiltere, Fransa ve Avusturya'ya Paris Barışı ile birlikte daha da ileriye giden ticari avantajlar verilmiştir. Bu ticari avantajlar batılı sermaye gücünün Osmanlı İmparatorluğu'na yönelik etkisi anlamını taşımaktadır.

Türkiye'nin Avrupa'ya entegrasyonunun zorluklu süreci için, Paris Barışının ardından ve Osmanlı devletinin ciddi reformları gerçekleştirme sözü sonucunda, İngiltere, Fransa ve Avusturya'nın Osmanlı İmparatorluğu'nun egemenliği ve bütünlüğü için ortak teminatı büyük önem taşımıştır. Fakat batılı güçlerin tarafsız kaldıkları ve Osmanlılar için yıkıcı geçen 1877 - 1878 Rusya savaşının ardından İngiltere Osmanlı İmparatorluğu'nun zafiyetini fır-

⁴⁷ Robert Mantran, a.g.e., s. 86-87.

⁴⁸ Paul Dumont, Tanzimat Dönemi , içinde Robert Mantran, *Osmanlı İmparatorluğu Tarihi II*, Çev. Server Tanilli, s. 99-103.

⁴⁹ Halil İnalcık, "Türkiye ve Avrupa: Dün - Bugün", *Doğu Batı*, Sayı 2, 1998, s. 9-30.

⁵⁰ Bkz, Seyfi Taşhan, " Turkey in the General Framework of Europe", Gumpel, Werner (Der.) *Die Türkei und die Europäische Gemeinschaft*, (München :1988), s. 21.

sat bilip Kıbrıs'ı (1878) ve Mısır'ı (1882) almış, Körfeze ve Kızıl Denize girmişti.⁵¹ Sözü geçen Osmanlı İmparatorluğu'nun bütünlüğü teminatının bildirgesinden sadece yirmi yıl sonraki bu olaylar Osmanlıları derinden yaralamıştır. Böylece görülmüştür ki, Osmanlı İmparatorluğu Avrupa sözleşmelerine ve anlaşmalarına rağmen hala "Boğazın hasta adamı" ya da "Avrupa'nın hasta adamı" olarak görülmekte ve kendisine Avrupa'nın kültürel yapısı içerisinde yabancı madde gibi davranılmaktaydı.⁵² Burada vurgulanması gereken bir gerçek ise, Osmanlı Devletinin – Asya'nın değil! – "Boğazın hasta adamı" ya da "Avrupa'nın hasta adamı" olarak adlandırılmasıdır.⁵³

Padişah Abdülmecid'e gelinceye kadar yeniliklerin, modernleşmenin öncülüğünü padişahlar yapmıştır. Tanzimat döneminde ise bu işi devlet adamları üstlenmişlerdir. Ancak bu durum da 1860'lardan itibaren değişecek, yenileşme çabasını daha çok aydınlar ele alacaklardır. "Yeni Osmanlılar" olarak adlandırılan ve başlıca temsilciliğini İbrahim Şinasi, Ziya Paşa, Namık Kemal'in yaptığı bu dönemin aydınları, batılılaşmanın hukuksal düzenlemelerle sınırlı kalmamasını, çok daha geniş boyutlu bir toplumsal değişimi gerektirdiğini, bu değişimin içerisinde, anayasalı bir rejime geçilerek, padişahın otoritesinin sınırlandırılmasını ve yürütmeyi denetleyecek bir meclisin kurulmasını ifade ediyorlardı.⁵⁴ Onlara göre batılılaşma en geniş boyutu ile uygulanmalıydı fakat bunu yaparken İslam gelenekleri de korunmalıydı.

Aydınların öncülüğünde başlatılan yenilenme sürecinin en önemli olayı 23 Aralık 1876 tarihinde ilk Osmanlı Anayasasının⁵⁵ ilanıdır. Anayasa, 1831 Belçika Anayasasına ve 1850 Prusya Anayasasına dayanmaktaydı. Meşrutî monarşiyi ve meclis-i ayan ve mebusan olmak üzere iki meclisli parlamenter sistemi içermektedir. Madde 8 – 26 detaylı bir temel hakları kataloğunu oluşturmaktaydı. Temel haklar kataloğu kişisel özgürlüğün korunmasını ve din, basın ve mülkiyet özgürlüklerini içermektedir. 26. madde her türlü işkenceyi ve şiddeti yasaklamaktaydı. 8. madde Osmanlıları, halk aidiyetlerine ve dini inançlarına bakmaksızın Osmanlı İmparatorluğu'nun tüm vatandaşları olarak adlandırmakta idi. İlan edilmesinden kısa bir süre

⁵¹ Bkz. Halil İnalcık, Turkey and Europe: A Historical Perspective, *Perceptions*, March-May 1997, p. 8.

⁵² Seyfi Taşhan, " Turkey in the General Framework of Europe", Gumpel, Werner (Der.) *Die Türkei und die Europäische Gemeinschaft*, (München:1988), s. 21.

⁵³ Mehmet Ögütçü, " Religious "Bias" in the West against Islam in Turkey as a Bridge in between?", *Foreign Policy*, 18 (1994), s.99- 101.

⁵⁴ Dönemin fikir tartışmaları için bkz., Şerif Mardin, "19. yy'da Düşünce Akımları ve Osmanlı Devleti", *Tanzimat'tan Cumhuriyet'e Türkiye Ansiklopedisi*, Cilt 2, (İstanbul: İletişim Yayınları, 1985), s. 342-370.

⁵⁵ Tanzimat Anayasası için ayrıntılı olarak bkz, R. Devereux, *The First Ottoman Constitutional Period*, (Baltimore:The John Hopkins Press,1963); S. Kili, "1876 Anayasasının Çağdaşlaşma Açısından Değerlendirilmesi", *Kanun-i Esasi'nin 100. Yıl Armağanı*, (Ankara: AÜSBF Yayını, 1978), s. 192-196; C. Üçok, "1876 Anayasasının Kaynakları", *Türk Parlamentoculuğunun İlk Yüzyılı*, (Ankara:Siyasi İlimler Türk Demeği, 1976), M. Tunçay, "1293 Kanun-i Esasinin Son Taddilleri", *Kanun-i Esasi'nin 100. Yılı Armağanı*, (Ankara: AÜSBF Yayınları,1978) s. 249-255; Ahmet Mumcu, " Osmanlı Devletinde 1876 Anayasasına Değin Temel Hak ve Özgürlükler ile 1876 Anayasasının Temel Yapısı", *Türk Parlamentoculuğunun İlk Yüzyılı*, (Ankara:Siyasi İlimler Demeği Yayınları, 1976), s. 37-46.

sonra Abdülhamit tarafından kaldırılan Kanun-i Esasi, Osmanlı aydınlarının taleplerini daha yüksek sesle duyurmaları sonucunu doğuracaktır. Bu görevi de Jön Türk muhalefet aydınları üstlenmişlerdir. Onlar, Türkiye'nin çağdaşlaşmasında batılı fikirleri tartışmaya açmış ve yayılmasını sağlamış olmaları nedeniyle düşünce hayatımızda önemli bir yer işgal etmektedirler.⁵⁶ Jön Türklerin önderliğinde başlatılan II. Meşrutiyet dönemi laiklik, kadın hakları, kadın eğitimi ve Cumhuriyet döneminde girişilecek olan radikal devrimlere basamak oluşturması açısından önemli olmuştur.⁵⁷

SONUÇ

18. yüzyıla gelindiğinde ne Osmanlı İmparatorluğu'nun ne de Avrupa'nın iki yüz yıl önceki görüntüsü yoktur. Avrupalı denizciler, tüccarlar dünyanın dört bir yanını dolaşmaya, askerler top ve ateşli silahlar kullanmaya, aydınlar Rönesanstan beri gelişen düşünce akımlarının etkisiyle, insanlığın bütünlüğünü kavramaya ve açıklamaya başlamışlardır. 17. yüzyılda Kopernik, Kepler, Galileo, Newton doğanın birliğini, doğada evrensel, her yerde geçerli kurallar olduğu görüşünü savunmuşlardır. Aydınlanma Çağı düşünürleri için de ana sorun bu kuralların topluma uygulanabilirliği, evrensel, toplumsal ve siyasal kuralları saptayabilmek, olmuştur. Fransız Devrimi, Endüstri ve Teknoloji devrimini yaşadıktan sonra Avrupa, ilerleme düşüncesi ve pozitivizm ideolojisi ile birlikte, 19. yüzyılda Emperyalizm Çağı'na girmiştir.⁵⁸ Diğer taraftan 18. yüzyılda Osmanlı İmparatorluğu'nun çehresi bambaşkadır. Artık ne padişahın mutlak otoritesi kalmıştır, ne de devletin yayılcı siyaseti. Askeri ve ekonomik alanda sürekli kan kaybeden İmparatorluk şimdi baş edemediği Avrupa'nın karşısında tutunabilmek için çareyi Avrupa'yı izlemekte bulmuştur. Bir başka ifadeyle, İmparatorluğun Avrupa ile teması yukarıda da belirtildiği gibi baştan beri hep varolmuşsa da, bu temasın 18. yüzyılda daha derinleşmesi, Avrupa'nın daha fazla izlenir olması, gerileme sürecine girmiş olan İmparatorluğu kurtarma çabasıyla kaynaklanmaktadır. İlk önceleri Avrupa'ya üstünlük sağlayan unsurun askeri gelişmeler olduğu düşünülerek bu alanda yeniliklere girilmiş⁵⁹, 1789 sonrası bunun yetmeyeceği anlaşıncı İmparatorluğu kurtarmak için Avrupalılaştırma yolunda girilen çabalar diplomasi, eğitim konularına da aktarılmıştır. Avrupa'nın düşünsel, siyasi ve hukuki yapısı ile temasa geçiş ise Tanzimat döneminde başlayacaktır. Tanzimat bu bakımdan bazı özelliklere sahiptir. Fakat, tıpkı daha önceki dönemlerde olduğu gibi, bu dönemde de yapılan reformlar tabandan gelen bir değişim talebiyle değil, içinde padişah-

⁵⁶ Jön Türkler hakkında bkz; Dankwart Rüstow, *The Roses and the Thorne*, içinde (Der.) Dankwart A. Rüstow ve Trevor Penrose, *Turkey and the Community, The Mediterranean Challenge: V*, Sussex European Paper No. 10, (Sussex: 1981), p. 1-40, ⁵⁶ İlyas Doğan, a.g.m., 1999, s. 485- 509.

⁵⁷ Gülnihal Bozkurt, a.g.e., s. 97.

⁵⁸ Avrupa'nın 19. yüzyıldaki durumu hakkında bkz. Recep Boztemur; "Avrupa'nın Uzun Ondokuzuncu Yüzyılı", *Doğu-Batı*, Sayı: 14, 2001, s. 53-69.

⁵⁹ W. Hale, *Turkish Politics and the Military*, London, 1994, s. 13-27; S. Shaw, "The Origins of the Ottoman Military Reform: The Nizam-ı Cedid Army of Sultan Selim III", *Journal of Modern History*, Cilt:37, 1965, s. 292-300.

hında bulunduğu devlet adamlarının öncülüğünde gerçekleştirilmiştir. Bu durum Batılılaşmaya yönelik yapılmaya çalışılan yeniliklerin önünde önemli bir engel olmuştur. Tanzimat yeni kanun anlayışı getirmiştir ama girilen iş, İslam hukukunun geçerli olduğu bir İmparatorlukta oldukça zordur. Eskiyi kaldırmak mümkün olmadığına göre, yeni de bunun yanında yeşerecektir. Eğitim sisteminde de durum aynıdır. Laik, Batılı örneklerle açılmış eğitim kurumları, medreseyle beraber yaşayacaktır. Eskinin yanına, yeniyi koyma çabası Tanzimat'ın ikili ruhunu oluşturmuştur. Bu ikiliğin giderilmesi ise ancak Cumhuriyet döneminde atılan radikal adımlarla mümkün olacaktır. Yenileşme çabaları önemli miktarda mali kaynağı gerektirmektedir, oysa söz konusu olan yüzyıllarda Osmanlı maliyesi iflasın eşiğine gelmiş, dış borçlanma başlamıştır. Tanzimat dönemi tüm tebaayı bir Osmanlılık ruhu etrafında birleştirmek istemiş bu konuda ciddi önlemler de almıştır ama alınan önlemler Hristiyan cemaat arasında yayılan milliyetçiliği önlemeye yetmemiştir.

1860'dan sonra yenileşmenin öncülüğünü yapan aydınlarında, çatışmaları padişahların da üzerinde birleştikleri konu aslında aynıdır. Çar I. Nikola'nın tabiri ile "Boğazın hasta adamını" iyileştirmek, genel olarak buna çözüm olarak Batılılaşmanın önemini de kavramışlardır ama gerek aydınların kendi içerisinde, gerekse aydınların Tanzimat paşaları ile uzlaşmadıkları nokta, batılılaşmanın ölçüsü ve yöntemidir. Dönemin aydınlarından Namık Kemal, Batının bilim ve teknolojisinden faydalanırken, gelecekte inkar edilmemesi gerektiğini savunuyor, II. Meşrutiyet öncesinde ve sonrasında radikal Batılılaşmadan yana olanlar, Abdullah Cevdet'in dediği gibi "Avrupa medeniyetini gülleri ve dikenleri"⁶⁰ ile kabul etmek gerektiğine inanıyorlardı. 18. yüzyıldan başlayarak, 19. yüzyıl boyunca süren Batılılaşma ve Avrupa devletler topluluğuna dahil olma çabaları İmparatorluğu kurtarmaya yetmemiştir, Avrupa ile bütünleşme yüzeysel ve onlara benzetmekten ibaret kalmıştı ama bu dönemlerde başlatılan çabalar Cumhuriyet döneminde, Avrupa ile çok daha derin ve aydınlanmayı benimseyerek kurulacak ilişkilerin, devrimlerin öncülüğünü yapmışlardır. Osmanlı İmparatorluğu sona ermek üzeredir, ama Avrupa yolunda çıkılan yolculuk daha uzun yıllar devam edecektir.

⁶⁰ Şükrü Hanioglu, *Bir Siyasal Düşünür Olarak Doktor Abdullah Cevdet ve Dönemi*, (İstanbul: 1981); Batıcılık hakkında bkz., İlber Ortaylı, "Batılılaşma Sorunu"; Taner Timur, "Osmanlı ve Batılılaşma", M. Ali Kılıçbay, "Osmanlı Batılılaşması", *Cumhuriyet Dönemi Türkiye Ansiklopedisi*, Cilt 1, (İstanbul: 1983).